

Wat doet het NIOD in Rwanda?

Een vraaggesprek met archivaris Petra Links

René Spork ■

Petra Links (1982) werkt als archivaris bij het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. In 2012 was Petra betrokken bij een uitwisselingsprogramma voor de training van collectiespecialisten van het Kigali Memorial Centre (Rwanda), Remembrance, Archives and Research in the Aftermath of Mass Violence. Petra Links heeft een master in Moderne Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en een master in Archival Science aan de Universiteit van Amsterdam.

a

Ten geleide

Tussen 1989 en 1994 vond in Rwanda een 'burgeroorlog' plaats die uitmondde in een volkerenmoord. Gedurende deze genocide werden naar schatting 500.000 tot 1 miljoen Tutsi's (en, zo wordt gezegd, gematigde Hutu's) in een periode van 100 dagen, van 6 april tot half juli 1994, vermoord. De meeste moorden werden gepleegd door extremistische Hutu-milities. De Verenigde Naties trokken zich terug en keken machteloos toe.

Verklaringen worden natuurlijk gezocht in het verleden (mocht iemand nog twijfelen aan het nut van het geschiedenisvak) en daarbij schetsen onderzoekers stevast de historische verhoudingen tussen de Hutu-meerderheid (84%), veelal arme boeren, en de Tutsi-minderheid (14%), behorend tot de elite. In 1890 werd Rwanda samen met het naburige Burundi door Duitsland gekoloniseerd. In 1918 (afloop WO1) werden Rwanda en Burundi onder mandaat gesteld van België dat een verdeel-en-heersstrategie voerde

waarbij de Tutsi-minderheid werd omgevormd tot een exclusieve Tutsi-elite. De arme Hutu-meerderheid werd daarvan uitgesloten. Etnische verschillen werden keurig geadmistreerd in de verstrekte identiteitsdocumenten. Het Belgische bestuur over Rwanda duurde tot 1 juli 1962, waarna Rwanda (en Burundi) onafhankelijk werden. De tegenstelling tussen de bevolkingsgroepen leidde tot sociale spanningen en in 1962 werd de Tutsi-elite door de Hutu's verdreven of vermoord. Kleine vergeldingsacties tegen achtergebleven Tutsi's vonden plaats in de jaren zestig, zeventig en tachtig. In 1990 viel het door Tutsi's geleide Front Patriotique Rwandais (FPR) Rwanda binnen. De regering van de Hutu Juvénal Habyarimana wist met behulp van Zairese, Franse en Belgische troepen in het zadel te blijven.

Vorbereiding

Zat de volkerenmoord eraan te komen? Aan de volkerenmoord ging volgens

sommigen een goede voorbereiding vooraf: in de maanden voor de moord werden Hutu's via de Radio Télévision Libre des Mille Collines opgehitst tegen de 'Tutsi-kakkerlakken'. Massaal zouden kapmessen zijn ingekocht. Hutu's stelden lijsten op met namen van Tutsi's.

Media-aandacht voor de 'Genocide records' in 'The New Times' (foto's Petra Links).

Hoofdkwartier Rwanda National Police in Kigali, waar ook de Gacaca-archieven liggen opgeslagen.

Genocide Archive Rwanda.

Al in januari 1994 meldde de Canadese VN-bevelhebber aan Kofi Annan dat er geheime wapenvoorraden zouden zijn die door de Rwandese regering werden aangelegd. Hij vroeg toestemming om de magazijnen te ontmantelen, omdat hij het ergste vreesde voor de kwetsbare vrede in het land. Kofi Annan weigerde.

Toen op 6 april 1994 een vliegtuig met daarin de Rwandese president Juvénal Habyarimana en de president van Burundi Cyprien Ntaryamira neergeschoten werd tijdens de voorbereiding om te landen in Kigali, sloeg de vlam in de pan. Het moorden begon. De wreedheid was enorm. Zo werden bijvoorbeeld Hutu's die met een Tutsi waren getrouwd door milities gedwongen om hun geliefden te vermoorden.

Door de genocide ontstonden vluchtelingenstromen van Tutsi's die het land wilden ontvluchten. Het FPR zette een offensief in Rwanda voort (het FPR vocht al in Kigali) en de Hutu-regering was naar een andere stad gevlucht en werd later afgezet. Dit leidde ertoe dat zeer veel Hutu's uit angst voor wraak van de Tutsi's op de vlucht sloegen. Vluchtelingen van beide etnische groepen kwamen elkaar tegen in vluchtelingenkampen en raakten 'slaags'. Het

moorden ging in de kampen gewoon door.

Wie de beklemming wil voelen die in Rwanda heerste aan de vooravond van de genocide, doet er goed aan het boek *Een zondag aan het zwembad van Kigali* (2000) van de Canadese schrijver en journalist Gil Courtemanche (overleden in 2011) te lezen. De roman verhaalt van de belevenissen van een journalist in Kigali die de AIDS-epidemie komt onderzoeken, maar midden in de massamoorden terechtkomt. De journalist werkt aan een boek aan de rand van het zwembad van zijn hotel in Kigali, waar de blanke en zwarte elite onder het genot van Franse kaas de politieke situatie doornemen. Het boek bevat een scherpe kritiek op het diplomatieke milieu. De roman is succesvol verfilmd (mocht iemand nog twijfelen aan het nut van kunst en cultuur) door Robert Favreau als *Un dimanche à Kigali*.

Tribunaal

In 1997 begon het in 1994 opgerichte Rwanda-tribunaal met het berechten van, voornamelijk hooggeplaatste, daders van de genocide. In Rwanda begon men al eerder met processen. Een van de instrumenten om binnenslands tot strafvervolgung te komen waren de zogeheten 'gacaca's': volksrechtbanken die in 2001 in het leven zijn geroepen. Er zijn zo'n 12.000 gacaca's geweest, de laatste in 2012. Hierin stonden een miljoen mensen terecht, waarvan 65 procent schuldig werd bevonden.

Gevangeniszen zaten/zitten overvol en inmiddels lopen er genoeg veroordeelden (variërend van diefstal tot moord) weer vrij rond, soms met onvermijdelijk ontmoetingen tussen daders en overlevenden tot gevolg. Het leven gaat verder. Wie wil weten hoe het nu staat met de tegenstellingen in Rwanda doet er goed

Gacaca-archieven.

aan de documentaire *FC Rwanda* te bekijken die 8 april 2014 door de EO werd uitgezonden. Sport verbreedert (mocht iemand nog twijfelen aan het nut van voetbal), maar in hoeverre is men in Rwanda werkelijk verzoend, 20 jaar na de genocide?

Samenwerking

Van september 2013 tot april 2014 heeft het NIOD in samenwerking met Aegis Trust onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor de oprichting van een Nationaal Genocide Documentatiecentrum in Rwanda.

Dit haalbaarheidsonderzoek was geïnitieerd door Aegis Trust. Deze Britse NGO zet zich onder meer in voor 'peace building' en het herdenken van de genocide in Rwanda. In 2004 openden zij het Kigali Genocide Memorial in de hoofdstad van Rwanda. Onderdeel van dit memorial is het Genocide Archive Rwanda. Het Genocide Archive Rwanda beheert onder andere een collectie *oral history*, met audiovisuele getuigenverlagen van overlevenden van de genocide.

In de zomer van 2013 sloten Aegis Trust en het NIOD een 'Memorandum of Understanding'. Hieruit voortvloeiend vroeg Aegis Trust het NIOD hen te adviseren over met welk materiaal de collectie van het Genocide Archive Rwanda zou kunnen worden uitgebreid en over te kiezen strategieën hierbij. In het haalbaarheidsonderzoek hebben het Aegis Trust en het NIOD 18 aan genocide gerelateerde archieven in Rwanda onderzocht. Deze archieven zijn gevormd door verschillende organisaties en bevinden zich vaak nog bij de vormers. Ook met de eigenaren van de archieven zijn gesprekken gevoerd. Het onderzoek heeft inzicht opgeleverd over de inhoud van de archieven en de mogelijkheden

voor samenwerking tussen de huidige eigenaren en Aegis Trust. Voortvloeiend uit het haalbaarheidsonderzoek werkt het NIOD op dit moment met Aegis Trust, King's College London en USC Shoah Foundation aan een projectplan voor de Gacaca-archieven.

Het interview

Wanneer ben je voor het eerst naar Rwanda gegaan en met welke opdracht en verwachting?

'In juli 2012 ging ik in het kader van het programma 'Remembrance, Archives and Research in the Aftermath of Mass Violence' voor het eerst naar Rwanda. Ik ging samen met mijn collega's Edwin Klijn en Thijs Bouwknegt. We wilden kennismaken met de collectiespecialisten van het Genocide Archive Rwanda van Aegis Trust en een eerste inventarisatie maken van de archiefsituatie in Rwanda. We hebben die week vooral veel gehoord over de getuigenverslagen en de foto's die het Genocide Archive verzamelt. Verder hebben we een aantal memorial sites bezocht en archieven bekeken, waaronder de archieven van de Gacaca-tribunalen.'

Wat viel je mee en wat viel je tegen?

'Wat in eerste instantie opviel was hoe betrokken en gepassioneerd de collectiespecialisten van het Genocide Archive Rwanda zijn en hoe professioneel ze te werk gaan. Het was goed te merken dat ze de afgelopen jaren training hebben gehad van de University of Texas Libraries en de USC Shoah Foundation. De medewerkers van het Genocide Archive Rwanda zijn wat betreft hun expertise echter wel een uitzondering in Rwanda. Andere instellingen zijn minder ver. In dat opzicht viel het 'tegen' hoe lang de weg

Kigali Genocide Memorial.

is om goed beheer van archieven in Rwanda te realiseren. Het Genocide Archive Rwanda staat dus voor een enorme uitdaging.'

Wanneer is 'jouw missie' (die van het NIOD) geslaagd?

'Onze missie is geslaagd als onze spanningen bijdragen aan het verbeteren van het beheer van aan genocide gerelateerde archieven in Rwanda. En daarbij gaat het wat het NIOD betreft over het behoud van de archieven, over de verbetering van de toegankelijkheid van deze archieven en in het verlengde daarvan over de openbaarheid en mogelijkheden van gebruik van de archieven. We willen er graag aan bijdragen dat het voor de bevolking in Rwanda mogelijk wordt om nu en in de toekomst onderzoek te doen in de archieven, dat documenten gebruikt kunnen worden voor onderwijs en dat de archieven toegankelijk worden voor wetenschappers binnen en buiten Rwanda.'

Haat, angst, pijn, woede, verzoening, vergiffenis, berouw. Helpt het registreren van getuigenissen, de registratie van processen en veroordelingen bij het verwerken van het verleden, of gaan juist alle oude wonden weer open?

'Het werken met archieven en andere documenten die informatie over de genocide bevatten, kan onmogelijk gedaan worden zonder emoties. De herinneringen aan de genocide zijn nog vers omdat het nog maar 20 jaar geleden is dat deze plaatsvond. Collega's in Rwanda hebben vaak verteld dat bijvoorbeeld het opnemen van getuigenverslagen erg zwaar is, ook voor de interviewer, omdat deze meestal ook direct of indirect is getroffen door de genocide. Afgelopen november organiseerde Genocide Archive Rwanda in het kader van het haalbaarheidsonderzoek een bijeenkomst over de toekomst van de aan de genocide gerelateerde archieven. Verschillende aanwezige beheerders van archieven hebben daarbij gepleit voor psychologische ondersteuning voor de collectiespecialisten. Het werken met genocide-archieven is anders emotioneel te zwaar, zo denken zij. Voor de Rwandezen die ik heb gesproken is dit overigens geen reden om het werk niet te doen.'

Kigali Genocide Memorial.

Massagraven bij het Kigali Genocide Memorial.

Uitzicht op het centrum van Kigali vanaf Kigali Genocide Memorial.

Herdenken is nooit waardenvrij, staat zelden los van de politieke actualiteit. Proeft het regime invloed uit te oefenen op het herdenken van de genocide? Is er bijvoorbeeld een sterke tendens van 'niet stil blijven staan bij het verleden, we moeten samen verder'?

'Ja, er is in Rwanda bij het herdenken van de genocide een sterke focus op het bouwen aan de toekomst en dat heeft ook een sterke politieke lading. President Kagame sprak tijdens de officiële herdenking van de genocide op 7 april dit jaar in het Amahoro stadion. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om te benadrukken dat de Rwandese regering na de genocide drie elementaire keuzes heeft gemaakt:

1. *Unity*, het land verenigen en niet opsplitsen langs etnische lijnen.
2. *Accountability*, verantwoordelijk bestuur inrichten en daarmee corruptie en de misdadigers van de genocide veroordelen.
3. *Thinking big*, de ambitie om het land weer op te bouwen.'

Zijn de ervaringen van het NIOD met onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog van nut bij het opzetten van onderzoek in Rwanda, of is de situatie daar te verschillend voor?

'Ja, er zijn zeker overeenkomsten tussen wat het NIOD doet en wat het Genocide Archive Rwanda doet en wil gaan doen. De meest duidelijke overeenkomst is de wens om archieven en documentatie te bewaren over een ontwrichtende periode uit de recente geschiedenis. Beide instellingen hebben een duidelijke maatschappelijke taak die bovendien ook een zekere vorm van politieke beladenheid met zich mee kan brengen. Ook heeft het Genocide Archive Rwanda de wens om wetenschappelijk onderzoek te doen op basis van de archieven en de documentatie die ze acquireren. Maar er zijn natuurlijk ook verschillen. Zo heeft het Kigali Genocide Memorial, waar het Genocide Archive Rwanda deel van uitmaakt, in tegenstelling tot het NIOD ook museale en educatieve taken. Het memorial is een nationale plek voor de herdenking van de genocide. Op het terrein bevinden zich massagraven met daarin de lichamen van zo'n 250.000 slachtoffers. En daarnaast is er een museum en volgen scholieren er onderwijs over de genocide.'

Als je zelf in Rwanda bent, ben je dan voortdurend bezig met het indelen van mensen naar slachtoffer/dader?

'Nee, en dat komt denk ik vooral ook door de leeftijdsopbouw van de bevolking: 75% van de mensen is jonger dan 30 jaar en 50% is jonger dan 20. Veel mensen zijn dus geboren na de genocide of waren nog heel jong toen deze plaatsvond.'

Hoe word jij bekeken in Rwanda? Eerst trekt het Westen zijn handen terug, na afloop van de genocide zetten ze een tribunaal op, en nu komen ze zich bemoeien met de verwerking van het verleden?

'Ik heb niet het gevoel dat ik persoonlijk word aangekeken op de rol van het Westen in 1994, of dat er een verbinding wordt gelegd tussen het beheer van archieven en de rol van het Westen hierbij. In Kigali werken veel Europeanen, Amerikanen en Aziaten. Rwanda is een

groeimarkt en wil graag buitenlandse investeerders aantrekken. In dat opzicht is de betrokkenheid van buitenlandse archiefinstellingen bij het opzetten van archiefbeheer niet bijzonder. Dit wil overigens niet zeggen dat er over de rol van het Westen in 1994 niet gesproken wordt. Het is een terugkerend en omstreden onderwerp tijdens bijeenkomsten over de genocide. Zo was bijvoorbeeld de terugtrekking van de Franse delegatie vlak voor de herdenking van de genocide in april een grote schok. Ik was die dagen in het Rwandese parlement voor een internationale conferentie over preventie van genocide. De dag nadat het besluit van de Franse delegatie bekend was geworden, kon je de spanning voelen onder de Rwandese en westerse onderzoekers en politici die hier aanwezig waren.'

Wat betreft de aan genocide gerelateerde archieven: zijn dat archieven of documentaire verzamelingen?

'Het gaat om beide. Het Gacaca-archief is bijvoorbeeld archief in de zin dat het procesgebonden informatie betreft. Het zijn de stukken die de lokale rechtbanken hebben opgemaakt tijdens de Gacaca-tribunalen en het archief omvat ook de administratie en coördinatie van de tribunalen. Maar ook interessant zijn de meer documentaire verzamelingen, zoals bijvoorbeeld interviewcollecties. Bijzonder zijn bovendien de archieven van media, zoals het archief van de *Kinyamateka* ('geschiedenis'), de eerste krant in Rwanda opgericht door de katholieke gemeenschap. Het archief gaat terug tot de oprichting van de krant tijdens de kolonisatie in 1933. Tijdens het haalbaarheidsonderzoek hadden we ook contact met verschillende belangenorganisaties over hun archieven. Deze instellingen, die bijvoorbeeld hulp verlenen aan getraumatiseerde weduwen en wezen, hebben belangrijk materiaal voor onderzoek over de periode na de genocide. Ook hebben zij veel getuigenverslagen verzameld in de eerste jaren na de genocide. Overigens zijn de archieven die we hebben geselecteerd voor het haalbaarheids-onderzoek uitgezocht door Genocide Archive Rwanda. Als NIOD hebben wij hen geadviseerd, maar de sturing wordt gegeven door de Rwandesen.'

Raken ze wat jou betreft de kern van het vak en dan doel ik op 'recht en bewijs', of is dat te simpel?

'Ja, Genocide Archive Rwanda heeft de ambitie om alle archieven die lateren aan de genocide te behouden en toegankelijk te maken en raakt daarmee aan die kern. Tegelijkertijd moet dit werk plaatsvinden in een ingewikkeld politiek spanningsveld, met verschillende archiefeigenaren met elk hun belangen, het (vooralsnog) ontbreken van duidelijke archiefwettelijke bepalingen en een archieftraditie met inbegrip van beginselen rond openbaarheid, zoals wij die in Nederland kennen.'

Wat zou je nog kwijt willen over dit project?

'Om de projecten in Rwanda te realiseren werkt het NIOD samen met anderen instellingen, zoals King's College London en de USC Shoah Foundation. Ook in Nederland zullen we op verschillende momenten een beroep doen op mensen en organisaties. Ik ben daarom blij met de getoonde betrokkenheid vanuit de Nederlandse archiefwereld en in het bijzonder het Nationaal Archief en de KVAN-commissie Archival Solidarity. En niet in de laatste plaats ben ik erg blij met de recent gestarte samenwerking met Peter Horsman. Hij zal een actieve rol spelen in de voorbereiding van het projectplan voor de Gacaca-archieven.'

Meer weten?

- <http://niodbibliotheek.blogspot.nl/search/label/Rwanda>
- <http://www.niod.knaw.nl/nl/rwanda-20-jaar-na-de-genocide>

René Spork ■ hoofdredacteur *Archievenblad* en programmamanager bij het Stadsarchief Rotterdam.